

[Рец.]: Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2011. – 668 с.

Минає уже 70 років від дня визволення радянськими військами території Української РСР від німецьких та румунських окупантів. З 22 червня 1941 року і до 30 жовтня 1944 року ні на один день не припинялась боротьба з окупантами, їх брутальною політикою щодо усіх верств населення. В тій боротьбі український народ і селянство зокрема понесло надвеликі людські втрати, які загрожували генофонду українців. В економічному відношенні не тільки нічого не нарощувалось, оскільки головним завданням для радянської влади і для окупаційної влади було військове, а навпаки – сільське господарство України було відкинута щонайменше на 10 років назад. Соціальна інфраструктура українського села, яка і в довоєнний період не відзначалась особливою розвиненістю, опинилась у вкрай незадовільному стані.

В нашій історичній пам'яті назавжди закарбувались такі злочини окупантів, як масові розстріли невинних людей, фізичне нищення бранців в концтаборах, примусове вивезення на роботу до Німеччини української молоді, нищення наших культурних цінностей та зневага і намагання стерти в людській пам'яті тисячолітню слов'янську історію. Усе це здійснювалось згідно зі заздалегідь розробленим на рівні німецької держави планом. В тих конкретно-історичних умовах перед українським суспільством постало питання: бути, якщо переможемо ворога, не бути – якщо потерпимо поразку. Отож, то була війна за Вітчизну, за майбутнє її дітей. Десятки мільйонів людей опинились в круговерті тих подій, які трьома хвилями прокотились територією України: 1939 – 1941, 1941, 1943 – 1945 рр. і кожен раз ламались долі мільйонів людей, часто вони втрачали життя.

До трагічних і в багатьох випадках героїчних подій років Великої Вітчизняної війни звертались і продовжують звертатися письменники і поети, кіномитці і музиканти, скульптори і архітектори. Особливу роль в збереженні пам'яті про ті події виконували і продовжують виконувати історики. За усі попередні роки в їх працях знайшли досить ґрунтовне висвітлення військові, економічні та соціальні проблеми періоду 1941 – 1945 рр. До великого загону істориків долучились також учасники тих подій: рядові і генерали Червоної армії, підпільники і партизани.

Українське село доби Великої Вітчизняної війни в цьому контексті також не обійдене увагою. Найбільше історичних праць на цю тематику в історіографії присвячено вивченню стану колективізованого села напередодні та в умовах Великої Вітчизняної війни, напруженої праці колгоспників на її початку та в перші роки після визволення, допомоги фронту¹. Чимало дослідників зосередили свою увагу на розкритті злочинів окупантів щодо селянства України². Спільним для дослідників було намагання ретроспективно відтворити і проаналізувати негативні явища, проблеми та труднощі, що мали місце в усіх сферах життя українського села в 1941 – 1945 рр., прослідкували специфіку реалізації аграрної політики окупантів, шляхи виживання селян в роки лихоліття.

¹ Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1970. – 466 с.; Буцько М. О. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, М. І. Лавринович. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 168 с.; Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 534 с.; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.; Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР / О. П. Каневський. – К.; Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947. – 286 с.; Коваль М. В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1970. – 195 с.; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти т. – Т. 12. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.; Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.; Погребінський М. Б. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни / М. Б. Погребінський // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 62–72.; Політична історія України. XX ст. У 6 т. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – 584 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. – К.: НВП “Видавництво “Наукова думка”, НАН України, 2010–2011. – Кн. перша. – 735 с.; кн. друга. – 943 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. – К.: Політвидав України, 1967. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 519 с.; Т. 3. – 455 с. та ін.

² Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 113 с.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1979. – 135 с.; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти т. – Т. 12. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.; Кучер В. І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К.: Біла Церква; ТОВ “Білоцерківдорук”, 2011. – 368 с.; Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.; Немайтій В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.) / В. Н. Немайтій. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.; Політична історія України. XX ст. У 6 т. – Т. 4: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. та ін.

Рецензована нами монографія О.Г. Перехреста поєднує і до певної міри стала вивершенням попередньої тематики і одночасно започатковує нові теоретико-методологічні підходи автора до інтегрованого вивчення економічного і соціального життя українських селян в роки війни. Такі масштабні завдання стало можливим вирішити тільки на основі всеосяжного і до того ж критичного аналізу історіографічних напрацювань попередників, використання максимально можливого кола джерел. Впоравшись з такими завданнями, на які автор виділив значну частку досліджуваного часу, він зміг визначити невивчені чи мало досліджені питання, з'ясував величину історіографічної наповненості та вірогідності чималої кількості документів. О.Г. Перехрест грамотно і фахово виокремлює певні історіографічні періоди, показує поступ в розробці цієї тематики, прорахунки у її вивченні і, що дуже важливо, подає стан справ в історіографії проблеми на початок 2000-х років. Не оминув автор і праць, що вийшли за кордоном, в тому числі діаспорної української літератури, що стала широкодоступною з набуттям Україною незалежності. Такий підхід забезпечив О.Г. Перехресту можливість об'єктивного висвітлення історії українського села років війни. Додамо ще, що для молодих істориків здійснений ним історіографічний аналіз може бути зразком наукової принциповості, клопіткої роботи, відповідальності і поваги до попередніх поколінь дослідників.

Щодо використання архівних матеріалів, то і тут є особливість, яка одразу ж впадає у вічі при уважному ознайомленні з текстом монографії. Вона полягає в тому, що О.Г.Перехрест застосовує їх для уточнення статистичних даних, якими в попередні роки користувались чимало дослідників, в тому числі і автор даної монографії. Вражаючим є те, що О.Г. Перехрест опрацював 387 справ з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Російського державного архіву соціально-політичної історії, а також 278 справ з фондів 6 обласних державних архівів.

У попередні роки з історії Великої Вітчизняної війни чимало документів уже опубліковано в тематичних збірниках. В тексті монографії є посилання на 112 збірників документів. Свідчення учасників війни, публікації періодики з часу початку війни і багато років по її завершенні – все що стосується економічного і соціального становища українського селянства використано автором у відповідних розділах монографії.

Джерельна база монографії включає офіційні документи (постанови, ухвали, статистичні дані тощо) радянського походження і відповідні документи окупаційної влади (Райхскомісаріату "Україна", Трансністрії, дистрикту Галичина та військової зони). Конкретизують дії влади документи місцевих органів влади, громадських організацій, відділів освіти і охорони здоров'я. Власне, аби читач оцінив ґрунтовність джерелознавчої бази, рекомендуємо переглянути додатки документів і матеріалів (№ 1 – 162, с. 456 – 647).

Архітектоніка монографії підпорядкована поставленим завданням і спрямована на розкриття теми в її історико-хронологічному і змістовному напрямку. Другий розділ монографії "Українське село напередодні війни" дає цілісну картину економічного потенціалу і людського резерву українського села напередодні війни. 48,7% населення УРСР складали селяни. В умовах війни – це потенційні воїни, виробники продукції сільського господарства для фронту і тилу. Автор охарактеризував стан аграрної галузі та соціальної інфраструктури села напередодні війни і відзначає, що він був досить потужним. Валовий збір зернових досяг 26.420 тис. тонн, цукрового буряку – 8.407 тис. тонн, ВРХ нараховувалось – 10502,8 тис. голів, молока виробляли – 7.114 тис. тонн, яєць – 3.273 млн. штук (7, с.90 – 91, додатки № 43 – 60, 100). На використання такого потенціалу розраховували Радянський Союз і Німеччина. Отож, автор монографії справедливо стверджує, що війна Німеччини з СРСР була також війною за Україну (с. 93).

О.Г. Перехрест не оминув таку чутливу проблему, з якої до цього часу існують різні думки, йдеться про зміни, що відбулися в економічній і соціальній сфері та повсякденному житті селян у початковий період війни, щодо масштабів участі селян в акціях на допомогу фронту на початковому етапі війни, висвітлив хід евакуації майна МТС, колгоспів, радгоспів України, втрати у цій справі (с. 132 – 134).

Із тексту монографії можна чітко уявити процес формування державної політики щодо селянства в нових умовах і ставлення до неї власне самих селян. Ось ця остання новела дуже добре прослідковується автором в тій частині монографії, де йдеться про село Лівобережної України. Інформація, яку отримали селяни з Правобережної України про знуцання над тамтешніми селянами, пограбування їхнього майна, розстріли невинних людей багато в чому змінили їх ставлення до ситуації, що складалась. Автор на основі ґрунтовного аналізу матеріалів дійшов висновку, що селяни стали займати більш чітку позицію і готові були якомога більше допомагати радянським військам (с. 121 – 124).

Екстремальні умови війни, мобілізаційні заходи влади спричинили чимало проблем у виробничій сфері: практично зникла вертикаль управління, село залишилося без техніки і значної кількості тягової сили, чоловічої робочої сили і така ситуація зберігалась на всіх етапах війни, в перші повоєнні роки. Саме в цьому, на наш погляд, полягає комплексний підхід автора, який досить добре прослідковується на дослідженні цієї і інших проблем українського села років війни.

О.Г.Перехрест проявив наукову сміливість, коли так відверто, в повний голос з боєм говорить про масштаби втрати рухомого майна, ВРХ під час евакуації. В радянську добу такий виклад матеріалу з ознаками негативу практично не вводився до наукових дискурсів. І це все в монографії базується на

солідній документальній базі. Ми згодні з О.Г.Перехрестом, що попри втрати під час евакуації селяни проявили подвиг (с. 138).

Більшість сільських мешканців не підлягали евакуації і залишались один на один з невідомою їм ще новою владою. Невизначеність становища, різні прогнози, пошук свого місця в новій системі координат приведуть до прояву у частини селян колабораціонізму. Хоч і була у О.Г.Перехреста можливість розширяти даний сюжет, все таки він уник спокуси суцільного критицизму, адже добре усвідомлює масштаби складності тієї конкретно-історичної обстановки.

Четвертий розділ монографії за змістом є самим важким, трагічним. Адже в ньому йдеться про встановлення в Україні німецького і румунського окупаційного режиму. Тут проаналізовано цілі й етапи окупаційної аграрної політики, методи її реалізації. Як і можна було передбачати, діяльність окупантів в українському селі була спрямована перш за все на максимальне використання аграрного потенціалу України і в цьому зв'язку ними був запроваджений жорстокий режим під час сільгоспробіт, введено нову податкову систему, переведено селян на безправних осіб. Важливо, що автор ці наріжні проблеми розглядає в усіх чотирьох зонах окупації, де, як відомо, були і певні відмінності в ставленні до селянства. Висновок по цьому розділу короткий, але цілком об'єктивний: окупанти здійснювали в українському селі колонізаційну політику (с. 186).

Характеристика автором наслідків німецької і румунської окупації для українського села подана так ґрунтовно і всебічно, що не можна читати ті рядки без болю в серці. Геноцид – саме це поняття вводить автор монографії і воно відповідає дійсності. Чи не вперше в науковій літературі в таких формах досліджено податкову політику окупантів. В ті роки вони запровадили 12 видів податків, які вимушені були сплачувати українські селяни (с. 188).

П'ятий розділ присвячений дослідженню економічного та соціального стану села в умовах відбудови. Зважаючи на те, що цей період війни і долі українського селянства чи найбільш детально досліджений в радянській історіографії, ми з інтересом взяли за його аналіз і спочатку була пересторога, чи не буде повторено уже відомі історичні факти і кроки радянської влади по відбудові українського села. На щастя, наші перестороги виявилися зайвими. Автор поступив по новаторськи, зосередивши увагу на проблемах, не вирішених в тих умовах завданнях, особливо у відбудові соціальної інфраструктури, на настроях селян. Усі ці процеси мали суперечливий і неоднозначний характер, важким тягарем лягли на повсякденне життя селян. І все таки, ліквідація політичних наслідків окупаційної влади в українському селі відбувалася легше, ніж подолання соціально-економічних та морально-психологічних наслідків окупації.

Обтяжувала життя селян податково-заготівельна політика відновленої радянської влади. Втім, попри наявність в монографії чималого статистичного масиву, автор піднімається вище, з розумінням ставиться до тогочасної ситуації в державі. І це позитивно, адже саме так ставились тоді до труднощів більшість українських селян. Вони готові були переживати усі труднощі – якби тільки швидше закінчилась війна.

Українське селянство упродовж 1943 – 1945 рр. годувало місто і робітників, давало сировину харчовій та легкій промисловості, та більш за все – віддавало армії, яка наближала день визволення всієї території України (с. 359, 366). Харчування самих селян залишалось доволі слабким, в їх харчовому раціоні практично були відсутні жири, м'ясо, риба. Не завжди вистачало хліба, картоплі.

Житловий фонд села, об'єкти соціально-культурного призначення на час звільнення від окупантів залишались у вкрай занедбаному стані. Особливість ситуації була в тому, що ані влада, ані самі селянські громади не могли ці проблеми вирішити швидко і в повному обсязі. Причини тому: брак коштів, будматеріалів, робочих рук. Чимало часу, як це видно із тексту монографії, селяни повинні були працювати в колгоспах практично весь світловий день, вручну обробляти присадибні ділянки.

Автор монографії досліджує і такі здавалось би другорядні явища як, особливості клімату та погодних умов, вплив релігійного чинника, рівня захворюваності серед селян. Особливо гострою в роки окупації і в час звільнення території України від окупантів стояла проблема забезпечення селян товарами першої необхідності: сіллю, сірниками, гасом, милом. Ці проблеми так вкарбувалися в народній пам'яті, що і багато років після війни селяни зберігали певну кількість цих речей як недоторканий запас (на випадок війни). Саме такі сюжети в монографії є досить слушними, адже вони розширюють наші знання про повсякденне життя селян на тільки час звільнених територіях. Постокупаційний період – це всеосяжна бідність селян України, мінімальні матеріальні статки, безгрошів'я, перехід на самозабезпеченість реманентом, домашнім начинням. Зауважимо, що така ж складна ситуація була в Білорусії, але не була такою ж в тих регіонах СРСР, території яких не перебували під окупацією.

Рецензент відзначає особливо шанобливе ставлення О.Г. Перехреста до долі сільських жінок, підлітків, дітей. Беззахисні, змучені важкою працею, вони внесли свій вклад в наближення перемоги над ворогом. А тому, наступаючих радянських солдат вони зустрічали як самих близьких їм людей.

В останньому 6 розділі монографії досліджуються демографічні наслідки війни 1941 – 1945 рр. для українського села. Він є невеликим за обсягом (23 сторінки). Важливо інше, без цього сюжету не можливо уявити виклад історії українського села 1941 – 1945 рр. завершеним. О.Г.Перехрест здійснив копітку роботу по звірці великого масиву статистичних даних як по Україні, так і по окремих її територіях.

Сільське населення України скоротилось з 27,2 в 1941 р. до 18,8 млн чол. в 1945 р. Автор вказує, що такі демографічні зміни відбулися внаслідок взаємодії багатьох факторів: мобілізація значної частини сільського населення чоловічої статі до лав Червоної армії і їх масової загибелі; евакуації у тиллові регіони СРСР на початку війни; загибелі мирного сільського населення в районах бойових дій воюючих сторін; масового знищення окупантами значної кількості цивільного сільського населення та військовополонених із числа колишніх селян; депортації працездатного сільського населення на примусові роботи до Німеччини та під час застосування тактики “випаленої землі” відступаючими загарбниками; високої смертності серед сільського населення під час окупації від голоду, виснаження та хвороб; значного зменшення народжуваності; унаслідок українсько-польського протистояння на Волині та в Галичині; загибелі селян, що боролися з загарбниками в лавах радянських партизанів і підпільників; бойових дій ОУН – УПА та каральних заходів проти них і населення, яке їх підтримувало, здійснюваних органами НКВС та ін. (с. 432).

Здійснивши таку чітку класифікацію, О.Г. Перехрест дав посил нинішнім і майбутнім дослідникам щодо можливих пріоритетних напрямків дослідження. Зі свого боку автор рецензованої монографії дає короткий аналіз наслідків вищеназваних факторів, все таки вважає, що основною причиною демографічної трагедії українського села був геноцид нацистів щодо місцевого населення окупованих територій (с. 435).

Поважний дослідник, яким є О.Г. Перехрест, зробив гідні такої фундаментальної праці висновки. Вони аргументовані, впливають із змісту монографії. Складається враження, що такі висновки зроблені не тільки на основі того великого фактичного і статистичного матеріалу, але й усіх його попередніх наукових напрацювань.

О.Г. Перехрест здійснив науковий пошук цілеспрямовано впроваджуючи в україно-центричний вимір у визначенні і висвітленні місця та роль українського селянства у Великій Вітчизняній війні. Він здійснив масштабну реконструкцію життя українського села. До цього часу історики досліджували в основному боротьбу за чи проти. Можна стверджувати, що рецензована монографія є авторською історією українського села в роки Великої Вітчизняної війни, яку умовно можна поділити на три періоди: до окупації в 1941 р., в добу окупації, в умовах визволення України від окупантів. Новизна праці О.Г.Перехреста полягає в тому, що тут здійснена комплексна постановка, аналіз, критичне переосмислення та концептуальне узагальнення проблем економічного і соціального становища українського села в 1941 – 1945 рр.

Рецензована монографічна проблема є багатоаспектною і надзвичайно складною для дослідження, адже аналіз економічного і соціального становища українського села у 1941 – 1945 рр. вимагав від автора поєднання історичного, правового, соціально-економічного та соціологічного рівнів узагальнення. Відтак авторові не завжди вдавалося рівною мірою висвітлити всі тематичні сюжети та сформулювати рівні за теоретичною та аналітичною глибиною положення й висновки.

Нам видається, що варто було б розширити висновки до 2 розділу (“Українське село напередодні війни”) і розділу 5 (“Економічний та соціальний стан села в умовах відбудови” (1943 – 1945 рр.)). Дещо фрагментарно висвітлено специфіку реалізації аграрної і соціальної політики окупантів щодо селянства на західноукраїнських землях.

Маємо роздум щодо назви монографії. Автор дав таку назву: “Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище”. Назва сформульована досить конкретно і дає читачеві можливість визначити основні вектори дослідження. Відомо, що 1941 – 1945 рр. – це не просто один із хронологічних періодів в історії українського народу, а, перш за все, це роки наднебезпечної для нього, як і інших народів Радянського Союзу, війни. В народній пам’яті, історичній літературі та війна має чітке формулювання. Тому то пропонуємо авторові (в разі перевидання монографії) внести зміни щодо її назви. Це може бути: “Українське село в роки Великої Вітчизняної війни: економічне і соціальне становище (1941 – 1945 рр.)”. Тим більше, що в тексті монографії О.Г. Перехреста домінує саме таке визначення.

Викладені вище побажання не впливають на загалом високу оцінку науково-теоретичного рівня монографії. Праця О.Г.Перехреста – це подія в історіографії, вона є важливим внеском у справу вивчення процесів і наслідків Великої Вітчизняної війни в українському суспільстві.

Оскільки рецензент даної монографії знайомий практично з усіма його попередніми доробками (а на одну із монографій уже опублікував рецензію¹), то можемо стверджувати, що ця праця є вивершенням його майже 40-річної наукової роботи. Наукова новизна, глибина і масштабність досліджуваних проблем є такими, що засвідчують прирощення наукових знань з історії українського селянства років Великої Вітчизняної війни. Монографія відповідає найвимогливішим критеріям до такого характеру праць.

П. С. Коріненко

¹ Коріненко П. Рец.: Перехрест О.Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945)* – НАН України, Інститут історії України. – К., 2010 // *Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль: 2010. – Вип. 2.